

सुभाषित व्याकरण - २०

Subhāṣita Vyākaraṇa - 20

(A compilation of Saṃskṛta well said verses with full grammar and meaning)

Compiler: Kishore Nayak
Editor: Padmakar Gangatirkar

Note: From this book onwards, we will follow Panini nomenclature as follows:

पुरुष : Old and New "Purush" Definitions:

English Grammar	Panini Grammar
प्रथम (1st person)	उत्तम
द्वितीय (2nd person)	मध्यम
तृतीय (3rd person)	प्रथम

शुक्रवार वैशाख शुक्ल द्वादशी , १९४४, शुभकृत संवत्सर

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते।

जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥२६६॥ - महाभा विदुरनीति शान्ति प-अ. २८

महीपते, (इह) लोके, श्रीमताम् भोक्तुम् शक्तिः प्रायेण न विद्यते। दरिद्राणाम् (भोक्तुम् शक्तयः) काष्ठानि हि अपि जीर्यन्ति ॥

(Said by a Brahmin named Ashma to King Janak):

Oh, King, in this world, generally, the digesting capacity of the rich is very weak. However, the poor people have the capacity to digest even the wood.

महीपते- पु. लिं. सं. वि. ए. व. of महीपति- King- मही- स्त्री. लिं- earth, kingdom, पति- husband, master, lord- महाः पतिः- महीपतिः- ष. तत्पुरुष स., श्रीमताम् & दरिद्राणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of श्रीमत्- rich, wealthy- श्री- wealth, riches, मत्- suffix implies quality possession & दरिद्र- poor, needy, लोके- पु/न. लिं. स. वि. ए. व. of लोक- world, people, men, a collection, group, भोक्तुम्- to enjoy, to eat or digest- पू. का. वा. तुमन्त धा. सा. अव्यय of भुज्- भुनक्ति- भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy, use, experience, शक्तिः- ability, capacity, power, strength- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व.- (शक्त- क. भू. धा. वि. of शक्- शक्नोति ५ ग. प. प. to be able, competent), विद्यते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of विद्- ४ ग. आ. प. to exist, to be, काष्ठानि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of काष्ठम्- wood, जीर्यन्ति- ४ ग. प. प. वर्त. प्र.. पु. ब. व. of जृ(दीर्घ)- १, ४ & ९ ग. प. प. & १० ग. उ. प. to be digested, dissolved (also: to grow old, wear out, perish), प्रायेण- mostly, generally, perhaps, न- no, not, हि- indeed, surely, अपि- even, also- all अव्यय_s

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः क्षणेन

सोऽप्यन्य एव भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६७ ॥ --हितोपदेश- मित्रलाभ-१२३

(पुरुषस्य) तानि अविकलानि इन्द्रियाणि एव (सन्ति)। नाम तद् (एव) (अस्ति)। अप्रतिहता बुद्धिः सा (एव) (अस्ति)। वचनम् तद् एव (अस्ति)। सः पुरुषः अर्थोष्मणा विरहितः, क्षणेन अपि अन्यः एव भवति। इति एतत् विचित्रम् (अस्ति) ॥

All his sensory and functional organs have no impediment. His name is just the same. His intelligence remains unaffected. His speech also is just the same. However, when the warmth of wealth leaves him, that very person becomes totally a different man in an instant. That indeed is a great surprise!

तानि, अविकलानि & इन्द्रियाणि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of तद्-that, it, अविकल- unimpaired, perfect- विकल- impaired- न विकल- अविकल- नञ् तत्पुरुष स., इन्द्रिय- organ of sense or function, नाम, तद्, वचनम्, एतत् & विचित्रम्- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व. of नामन्- name, तद्- that, it, वचन- speech, talk, एतद्- this & विचित्र- strange surprising, अप्रतिहता, बुद्धिः & सा- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व. of अप्रतिहत- unimpeded, irresistible, unaffected- न प्रतिहत- अप्रतिहत- नञ् तत्पुरुष स.- (प्रतिहत- क. भू. धा. वि. of प्रति+ हन्- affect, impede- हन्- हन्ति २ ग. प. प. to strike, kill, बुद्धि- intelligence, knowledge & तद्- she, सः (तद्)- he, पुरुषः- man, person, human, विरहितः- devoid of, deprived of- (विरहित- क. भू. धा. वि. of वि+ रह- to be devoid of- रह्- रहति १ ग. प. प. to quit, leave)- अन्यः- another, other- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अर्थोष्मणा & क्षणेन- तृ. वि. ए. व. of अर्थोष्मन्- warmth of wealth- अर्थ- wealth, money, उष्मन्- पु. लिं.- heat, warmth- अर्थस्य उष्मा- अर्थोष्मन्- ष. तत्पुरुष स. & क्षण- a moment, shortest time, भवति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of भू- १ ग. प. प. to be, to exist, एव- just so, only, alone, अपि- even, also, इति- particle used to express very word spoken- namely, thus, so- all अव्यय

देहीति वचनं श्रुत्वा हृदिस्थाः पञ्च देवताः ।

मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति श्रीहीधीधृतिकीर्तयः ॥२६८॥

पाठभेदः देहीति वचनद्वारा देहस्था पञ्च देवताः ।

तत्क्षणादेव लीयन्ते धीहीश्रीकान्तिकीर्तयः ॥

देहि इति वचनम् श्रुत्वा हृदिस्थाः, (देहस्थाः) पञ्च देवताः, श्री-ही-धी-धृति-कीर्तयः मुखात् निर्गत्य गच्छन्ति (तत् क्षणात् एव लीयन्ते) ॥

Five divinities (virtues), namely wealth, shame. intelligence, brightness and glory, residing in his heart (body) come out through his mouth and leave (disappear at that very moment) as soon as they hear the word "give",

देहि- प. प. आज्ञार्थम् पु. ए. व.- of दा- ददाति- दत्ते ३ ग. उ. प. to give, वचनम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of वचन- word, talk, श्रुत्वा- on hearing- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of श्रु- शृणोति ५ ग. प. प. to hear, listen, हृदिस्थाः, पञ्च, देवताः & देहस्थाः- पु/स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of हृदिस्थ- one who is residing in the heart- हृद्- न. लिं- heart, mind- हृदि तिष्ठति इति- हृदिस्थ- उपपद तत्पुरुष स., पञ्चन्-five, देवता- divinity, deity, god & देहस्थ- one who is residing in the body- देह- body- देहे तिष्ठति इति- देहस्थः- उपपद तत्पुरुष स., श्रीहीधीधृतिकीर्तयः- स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of श्रीहीधीधृतिकीर्ति- wealth, shame, intelligence, brightness (firmness/ resoluteness) and fame (glory)- श्रीः च हीः च धीः च धृतिः च कीर्तिः च- द्वंद्व स., मुखात् & क्षणात्- both न. लिं. पं. वि. ए. व. of मुखम्- mouth & क्षण- moment, instant, निर्गत्य- having come out- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of निस् गम्- to get out, go out, गच्छन्ति- वर्त. प्र.

पु. ब. व. of गम्- १ ग. प. प. to go, तत् (तद्)- that, लीयन्ते- कर्मणि प्रयोग वर्त. प्र. पु. ब. व. of ली- लयते- १ ग. आ. प. to vanish, disappear, इति- particle used to express very word spoken- namely, thus, so & एव- just, alone, only - both अव्ययs

धनं रूपमवैक्लव्यं धनं कुलं सुमङ्गलम्।

धनं यौवनमम्लानं धनमायुर्निरामयम् ॥२६९॥ - वैद्य सुभाषित साहित्य

अवैक्लव्यम् रूपम् धनम् (भवति)। सुमङ्गलम् कुलम् धनम् (भवति)। अम्लानम् यौवनम् धनम् (भवति)। (तथा) निरामयम् आयुः धनम् (भवति) ॥

A beautiful face (figure) without any blemishes is precious. To be born in a very noble family is an asset. Having energetic youth is a fortune. Having a healthy life free of any diseases is indeed the (real) wealth.

रूपम्- appearance, figure, beauty, अवैक्लव्यम्- without affliction, defect- न वैक्लव्य- अवैक्लव्य- नञ् तत्पुरुष स., कुलम्- family, race, सुमङ्गलम्- very noble, auspicious- सु- अव्यय- prefix implies good, noble, very, मङ्गल- good, auspicious, blissful, यौवनम्- youth, young age, अम्लानम्- spirited, without dejection, without fatigue- न म्लानम्- नञ् तत्पुरुष स- (म्लान- faded, dejected, exhausted- क. भू. धा. वि. of म्लै- म्लायति १ ग. प. प. to wither), आयुः (आयुस्), निरामयम्- healthy, without disease, sickness- आमयः- disease, sickness- निर्गतः आमयः यस्मात् तद्- निरामयम्- बहुव्रीहि स., धनम्- wealth, money, fortune- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व.

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी।

यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥२७०॥ -हितोपदेश

रोगी, चिरप्रवासी, परान्नभोजी, परावसथशायी, (मनुष्यः) यद् जीवति तद् मरणम् (मरणसदृशम् जीवनम् एव अस्ति) । यद् मरणम्, (यदा) सः (म्रीयते तद्) अस्य विश्रामः (भवति) ॥

A person who is suffering from (an incurable) disease, one who must travel constantly, one depends on others for his food and one who stays permanently at others' house, has a life as good as death. His actual death is indeed a relief.

रोगी- (रोगिन्)- one who is suffering from disease (रोगः -पु. लिं.- disease, sickness), चिरप्रवासी- one who is on constant move- चिर- adjctv- long, existing from a long time, प्रवासिन्- traveller- चिरः प्रवासी- चिरप्रवासिन्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., परान्नभोजी- one who depends for food on others- पर- other, अन्नम्- food- परस्य अन्नम्- परान्नम्- ष. तत्पुरुष स. & परान्नम् भुनक्ति यः सः -परान्नभोजिन्- बहुव्रीहि स., परावसथशायी- one who sleeps at

others' place- पर- other, another, अवसथ- abode, residence, dwelling place, शायिन्- one who sleeps (शी- शेते २ ग. आ. प. to sleep, lie) परस्य अवसथः -परावसथः - ष. तत्पुरुष स. & परावसथे शेते यः सः -परावसथशायिन्- बहुव्रीहि स., सः (तद्) - he & विश्रामः- rest, relaxation, cessation, stop- all in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., यद्- which, तद्- that, it, मरणम्- death- all in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., अस्य- his- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of इदम्- he जीवति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of जीव्-१ ग. प. प.

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामनादरः।

पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥२७१॥ -हितोपदेश सुहृद्भेदः ८५

नरेन्द्राणाम् आज्ञाभङ्गः, ब्राह्मणानाम् अनादरः, पृथक्शय्या च नारीणाम्, (इति) अशस्त्रविहितः वधः (एव भवति) ॥

Disobedience of the people in authority (Kings), disrespect for the learned (Brahmins) and separate bed for the wives are examples of committing a murder without using any weapon.

आज्ञाभङ्गः- disobeying the order or command- आज्ञा- order, command, भङ्गः- breaking, tearing down (भञ्ज्- भनक्ति ७ ग. प. प. to break)- आज्ञायाः भङ्गः- आज्ञाभङ्गः- ष. तत्पुरुष स., अनादरः- disrespect, disregard, dishonour, आदरः- respect, regard, honour-अन् आदरः- अनादरः- नञ् तत्पुरुष स., अशस्त्रविहितः- performed without use of any weapon- शस्त्रम्- a weapon, न शस्त्रम्- अशस्त्रम्- without weapon- नञ् तत्पुरुष स., विहितः- arranged, performed- क. भू. धा. वि. of वि+ हि- to arrange, perform- हि- हिनोति- ५ ग. प. प. to discharge, gratify, urge, अशस्त्रेण विहितः- अशस्त्रविहितः- तृ. तत्पुरुष स. & वधः- slaughter, murder, killing - all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., नरेन्द्राणाम् & ब्राह्मणानाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of नरेन्द्र- king, ruler- नरः- man, person, इन्द्रः- lord, master- नराणाम् इन्द्रः- नरेन्द्रः- ष. तत्पुरुष स. & ब्राह्मण- person belonging to priestly class, theologian, पृथक्शय्या- a separate bed, पृथक्- अव्यय- separately, singly, शय्या- bed- शय्या पृथक् कृतम्- पृथक्शय्या- अव्ययीभाव स., च- and, नारीणाम्- स्त्री. लिं. ष. वि. ब. व. of नारी- a woman, lady

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे।

अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केसरी ॥२७२॥

-माघः-शिशुपालवधम्- १६.२५ & हितोपदेश सुहृद्भेद ८७

केशवः, शपमानाय चेदिभूभुजे, प्रतिवाचम् न अदत्त। केसरी घनध्वनिम् अनुहुङ्कुरुते, न हि गोमायुरुतानि (अनुहुङ्कुरुते) ॥

Shrikrishna did not respond to continuous abusing of King of Chedi, Shishupala. King of forest, Lion, roars back only at the sound of thunder, not to the cries of Jackals.

केशवः (कृष्णः)- Krishna & केसरी- (केसरिन)- lion - both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., शपमानाय- पु. लिं. च. वि. ए. व. of शपमान- abusing, scolding, swearing- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of शप्- शपति- ते, शप्यति -ते १ & ४ उ. प. to abuse, swear, blame, scold, चेदिभूभुजे- पु. लिं. स. वि. ए. व. of चेदिभूभुज्- King of Chedi- Shishupala- चेदि- name of kingdom, भू:- earth, land, region- भुवम् भुनक्ति इति- भूभुज्- उपपद तत्पुरुष स., चेदेः भूभुग्- चेदिभूभुग्- ष. स. प्रतिवाचम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of प्रतिवाच्- responding in reply- प्रति- अव्यय- in return, against, वाच्- स्त्री. लिं- talk, speech, वाचम् प्रतिकृतम्- प्रतिवाच्- अव्ययीभाव स., अदत्त- आ. प. अनद्यतनभूत प्र. पु. ए. व. of दा- ददाति- दत्ते ३ ग. उ. प. to give, grant, घनध्वनिम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of घनध्वनिः- घनः- cloud, ध्वनिः- sound, noise, echo, घनस्य ध्वनिः- घनध्वनिः- ष. तत्पुरुष स., अनुहुङ्कुरुते- आ. प. वर्त. तृ. पु. ए. व. of ना. सा. धा. of अनुहुङ्कृ- to roar in response- कृ- करोति- कुरुते- वर्त. प्र. पु. ए. व. ८ ग. उ. प. to do make, गोमायुरुतानि- न. लिं. द्वि. वि. ब. व. of -गोमायुरुतम्- cry of a Jackal, गोमायुः- Jackal, रुतम्- cry, call, गोमायोः रुतम्- गोमायुरुतम्- ष. तत्पुरुष स., न-no, not, हि-indeed, surely, नहि- not at all-all अव्ययस

क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववाञ्छया ।

परिक्षीयते एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥२७३॥ -हितोपदेश सुहृद्भेदः ९५

(यः) आयम् अनालोच्य, स्ववाञ्छया व्ययमानः (अस्ति), (असौ) वैश्रवणोपमः (अपि) धनी (भवेत्), क्षिप्रम् एव परिक्षीयते ॥

One who spends his money as he pleases, regardless of his income, is ruined very soon, even if he is wealthy like Vaishravana, (the Lord of wealth).

आयम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of आयः- income, revenue, arrival, अनालोच्य- without considering- अन्+ आलोच्य- नञ् तत्पुरुष स.- आलोच्य- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of आ+ लोच्- to perceive, consider, think- (लोच्- लोचते १ ग. आ. प. to see, view), स्ववाञ्छया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of स्ववाञ्छा- on one's own desire, as one likes- स्व- on one's own, oneself, वाञ्छा- wish, desire- स्वयाः वाञ्छा- स्ववाञ्छा- ष. तत्पुरुष स., व्ययमानः- one who is spending- व्ययमान- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of व्यय्- व्यययति- ते १० ग. उ. प. to give away, to expend, वैश्रवणोपमः- one who is like Vaishravana (the lord of wealth)- वैश्रवणः (कुबेरः)- God of wealth, उपमा- स्त्री. लि.- Resemblance, equality, similarity- वैश्रवणः इव उपमा यस्य सः- वैश्रवणोपमः- बहुव्रीहि स., असौ- (अदस्)- that & धनी- (धनिन्)- rich/ wealthy person -all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., परिक्षीयते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of परि+ क्षि- to ruin or

decay completely- (क्षि- क्षयति १ ग. प. प. to ruin or decay) क्षिप्रम्- soon, quickly, in no time & एव- just, alone, only- both अव्ययः

अपराधेऽपि निःशङ्को नियोगी चिरसेवकः।

स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥२७४॥ -हितोपदेश- सुहृद्भेदः ९८

नियोगी चिरसेवकः, अपराधे अपि निःशङ्कः (भवति)। सः स्वामिनम् अवज्ञाय निरवग्रहः च चरेत्॥

A long serving employee becomes confident even when he is at fault. Ignoring the master, he may behave without any restraint.

नियोगी (नियोगिन)- employee, appointee- (नि+ युज्- ७ ग. उ. प. to appoint, depute),
चिरसेवकः- long-serving- चिर- adjctv- long, long period, lasting, सेवकः- servant- चिरः
सेवकः- चिरसेवकः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., निःशङ्कः- one who is confident, without
any doubt- शङ्का- doubt, uncertainty- निर्गता शङ्का यस्य सः- निःशङ्कः- बहुव्रीहि स., निरवग्रहः-
one who is free from restraint, unchecked- अवग्रह- impediment, obstacle- निर्गतः अवग्रहः
यस्य सः- निरवग्रहः- बहुव्रीहि स. & सः (तद्)- he -all in पु. लि. प्र. वि. ए. व., अपराधे- पु. लि. स.
वि. ए. व. of अपराध- offence, fault, स्वामिनम्- पु. लि. द्वि. वि. ए. व. of स्वामिन्- master,
owner, अवज्ञाय- neglecting, disrespecting, ignoring- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of
प्रयोजक अव+ ज्ञा- to ignore, disrespect- (ज्ञा-जानाति- जानीते १ ग. उ. प. to know,
understand), चरेत्- would behave- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. चर्- चरति- to move, behave, go
about, अपि- even, also & च-and- both अव्ययः

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री

नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।

विद्याफलं व्यसनिन कृपणस्य सौख्यं

राज्यं प्रमत्त- सचिवस्य नराधिपस्य ॥२७५॥ - हितोपदेश- सुहृद्भेद १०८

पाभेः लुब्धस्य- स्तब्धस्य, पिशुनस्य- विषमस्य, नष्टक्रियस्य- नष्टेन्द्रियस्य

लुब्धस्य (स्तब्धस्य) यशः, पिशुनस्य (विषमस्य) मैत्री, नष्टक्रियस्य (नष्टेन्द्रियस्य) कुलम्, अर्थपरस्य
धर्मः, व्यसनिनः विद्याफलम्, कृपणस्य सौख्यम् (तथा) प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य राज्यम् नश्यति॥

Reputation of a greedy (or an obstinate) person, friendship of a wicked (or odd) person,
a nonworking (or a handicapped) person's family, right thinking of a person running
after money, fruits of education of an addicted person, happiness of a mean person and
the kingdom of a King with a drunk (insane) councillor are bound to be perished.

लुब्धस्य, स्तब्धस्य, पिशुनस्य, विषमस्य, नष्टक्रियस्य, नष्टेन्द्रियस्य, अर्थपरस्य, व्यसनिनः, कृपणस्य, प्रमत्तसचिवस्य & नराधिपस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of लुब्ध- greedy, covetous & स्तब्ध- motionless, stubborn, obstinate both- क. भू. धा. वि. of- लुभ्- लुभ्यति ४ ग. प. प. to be greedy & स्तंभ्- स्तंभते १ ग. आ. प. to stop, to be immovable, पिशुन- slanderous, wicked, vile, विषम- odd, unequal, coarse, नष्टक्रिय- one who is unable to work & नष्टेन्द्रिय- one who has lost an organ of sense or function (no control over himself), handicapped- नष्ट- destroyed, lost, perished- क. भू. धा. वि. of- नश्- नश्यति- ४ ग. प. प. to be lost, destroyed- क्रिया- action, performance, इन्द्रियम्- organ of sense or function- नष्टा क्रिया यस्य सः- नष्टक्रियः & नष्टम् इन्द्रियम् यस्य सः- नष्टेन्द्रियः- both बहुव्रीहि सः, अर्थपर- one who is after wealth- अर्थ- wealth, money, पर- to go after, consider as the best- अर्थस्य परः- अर्थपरः ष. तत्पुरुष सः, व्यसनिन्- one who is addicted to vice- (व्यसन- vice, addiction), कृपण- low, mean, stingy, प्रमत्तसचिव- प्रमत्त- heedless, uncontrollable- क. भू. धा. वि. of- प्र + मद्- to be heedless, mad- (मद्- माद्यति ४ ग. प. प. to be drunk, maf, सचिव- councillor, minister- प्रमत्तः सचिवः- प्रमत्तसचिवः विशेषणपूर्वपद कर्मधारय सः, & नराधिप- king, ruler- नर- man, human, अधिप- master, lord- नराणाम् अधिपः- नराधिपः - ष. तत्पुरुष सः, यशः (यशसु)- fame, glory, reputation, कुलम्- race, family, सौख्यम्- happiness, well-being, विद्याफलम्- gains of education- विद्या- स्त्री. लिं.- education, knowledge, skill, फलम्- न. लिं.- result, gain, fruit- विद्यायाः फलम्- विद्याफलम्- ष. तत्पुरुष सः & राज्यम्- kingdom, State- all in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., मैत्री- friendship, goodwill- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., धर्मः- codes of conduct, religion- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., नश्यति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of नश्- ४ ग. प. प. to be lost, destroyed

**चिकित्सकज्योतिषमन्त्रिकाणां गृहे गृहे भोजनमादरेण ।
अन्यानि शास्त्राणि सुशिक्षितानि पानीयमात्रं न तु दापयन्ति ॥२७६॥**

चिकित्सकज्योतिषमन्त्रिकाणाम् गृहे गृहे आदरेण भोजनम् दापयन्ति । अन्यानि शास्त्राणि सुशिक्षितानि पानीयमात्रम् न तु (दापयन्ति) ॥

Physicians, astrologers and sorcerers are entertained in every home with great respect by offering food. Rest of the professionals, however well trained they are, do not get even a glass of water!

चिकित्सकज्योतिषमन्त्रिकाणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of चिकित्सकज्योतिषमन्त्रिक- a physician, a astrologer and a sorcerer- चिकित्सकः- physician, doctor, ज्योतिषः- astrologer, मन्त्रिकः- one who is conversant with charms or spells- चिकित्सकः च ज्योतिषः च मन्त्रिकः च- द्वंद्व सः, गृहे- न. लिं. स. वि. ए. व. of गृह- house, abode, home- गृहे गृहे- in every house, आदरेण- पु. न. लिं. तृ. वि. ए. व. of आदर- respect, honour, भोजनम् & पानीयमात्रम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of

भोजन- meal, food, that which is enjoyed & पानीयमात्र- even a drink, only a drink- पानीय- water, any drink, that which is to be drunk- (also पातव्य, पेय - कर्मणि वि. धा. सा. वि. of पा- पिबति-१ ग. प. प. to drink), मात्र- adjctv- an affix implies: as much as, even, only, दापयन्ति- cause to give, offer- प्रयोजक वर्त. प्र. पु. ब. व. of दा- ददाति- दत्ते ३ ग. उ. प. to give, grant, अन्यानि, सुशिक्षितानि & शास्त्राणि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of अन्य- adjctv- other, another, सुशिक्षित- well- trained, well- educated- सु- अव्यय- suffix implies: well, good, noble- शिक्षित- trained, educated, studied- क. भू. धा. वि. of शिक्ष- शिक्षते- १ ग. आ. प. to learn, study & शास्त्र- any department of knowledge, science scripture, न- no, not, तु- but, on the other hand- न तु- not even-all अव्ययs

न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्य

यस्मिन्मित्रे पितरिवाश्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥२७७॥ -महाभा. विदुरनीति ३६-३७

यस्य कोपाद् (यद्) बिभेति वा यद् मित्रम् शङ्कितेन उपचर्यम्, तद् मित्रम् न (अस्ति)। यस्मिन् मित्रे पितरि इव आश्वसीत तद् वै मित्रम् (भवति)। इतराणि संगतानि (भवन्ति)।

A friend whose anger scares you or one who is to be dealt with suspicion, is no friend at all. A friend, in whom one can confide like his own father, indeed is a friend. Others are mere acquaintances.

यस्य- whose- पु. लि. ष. वि. ए. व. of यद्-who, कोपाद्- पं. वि. ए. व. of- कोप- anger, बिभेति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of भी- ३ ग. प. प. to fear, to be afraid of, यद्- who, मित्रम्- friend, तद्- that, it & उपचर्यम्- one who is to served- (उपचर्य- कर्मणि धा. सा. वि. of उप+ चर्- to serve, attend- चर्-चरति १ ग. प. प. to walk, move, - all in- न. लि. प्र. वि. ए. व., शङ्कितेन- with caution, suspicion- तृ. वि. ए. व. of शङ्कित- doubted, suspected- क. भू. धा. वि. of शङ्क- शङ्कते १ ग. आ. प. to doubt, hesitate, यस्मिन् & मित्रे- both in न. लिं. स. वि. ए. व. of यद्- who & मित्रम्- friend, पितरि- पु. लिं. स. वि. ए. व. of पितृ- father, parent, आश्वसीत- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of आ+ श्वस्- to believe, have confidence, take courage- श्वस्- श्वसिति २ ग. प. प. to breathe, इतराणि & संगतानि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of इतर- other, another & संगत- assembled, collected, filled together, acquainted- क. भू. धा. वि. of- सं+ गम्- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go), वा- or, न- no, not, वै- surely, indeed & इव- like, similar to- all अव्यय

बन्धाय विषयाऽऽसक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मनः।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥२७८॥ -चाणक्यनीतिदर्पण-१३.११

पा.भे.: बन्धमोक्षयोः = रोगसौख्ययोः

मनुष्याणाम् बन्धमोक्षयोः (अथवा रोगसौख्ययोः) मनः एव कारणम् (भवति) । विषयाऽऽसक्तम् मनः बन्धाय (अथवा रोगाय नयति तथा) निर्विषयम् मनः मुक्त्यै (अथवा सौख्याय नयति) ॥

Human mind alone ties one to miserable life (disease) or freedom from misery (happiness). A mind perpetually attracted to sensory pleasures is a cause of human misery (disease) whereas freedom from sensory pleasures is way to liberation (well-being).

मनुष्याणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of मनुष्य- man, person, human, बन्धमोक्षयोः & रोगसौख्ययोः- पु/न. लिं. ष. वि. द्वि. व. Of बन्धमोक्षः- entanglement and liberation- बन्धः च मोक्षः च & रोगसौख्यः- disease and good health (happiness). रोगः च सौख्यः च - both द्वंद्व स, मनः (मनस्)- mind, heart; कारणम्- cause, reason, विषयाऽऽसक्तम्- perpetually attached to sensory pleasures- विषय- sensory pleasure, subject, आसक्तम्- perpetually attached- आसक्त- क. भू. धा. वि. of आ+ संज्- to get involved, interested- संज्- सजति १ ग. प. प. to stick, cling- विषये आसक्तः- विषयाऽऽसक्तः - स. तत्पुरुष स. & निर्विषयम्- free from sensory pleasures; निर्गतम् विषयम्- निर्विषयम्- कर्मधारय स.- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., बन्धाय & मुक्त्यै- च. वि. ए. व. of बन्ध- पु/न. लिं.- entanglement, confinement, tie & मुक्ति- स्त्री. लिं.- Liberation, freedom, deliverance, एव-अव्यय- just, alone, only.

**आकाशमुत्पततु गच्छतु वा दिगन्तम्
अम्मोनिधिं विशतु तिष्ठतु वा यथेच्छम्।
जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत्राणां
छायेव न त्यजति कर्मफलानुबन्धः ॥२७९॥ - काव्य संग्रह**

(मनुष्यः) आकाशम् उत्पततु वा दिगन्तम् गच्छतु । (सः) अम्मोनिधिम् विशतु वा यथेच्छम् तिष्ठतु । नराणाम् जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत् कर्मफलानुबन्धः (तान्) छाया इव न त्यजति ॥

One may fly off to the sky or go till the end of the horizon. He may take shelter in the ocean or may stay at any place of his choice. However, the resultant fruit of people's good and bad deeds, earned during past births, does not leave them just like (their own) shadows.

नराणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of नर- man, human, person, कर्मफलानुबन्धः & जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत्-both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of कर्मफलानुबन्ध- consequential fruits of deed- कर्मन्- deed, work, doing, फल- result, earning, fruit, अनुबन्धः- consequence, follow up, result- कर्मनः फलम्- कर्मफलम् & कर्मफलस्य अनुबन्धः- कर्मफलानुबन्धः- both ष. तत्पुरुष स.& जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत्- consequential fruits of

good and bad deeds of past births- जन्मन्- न. लिं- life, birth, अन्तर्- अव्यय- between, amongst, अर्जित- earned, gained, credit- क. भू. धा. वि. of अर्ज्- अर्जति १ ग. प. प. to earn, gain, शुभ- good, auspicious, न शुभ- अशुभ- bad, wicked- नञ् तत्पुरुष स, जन्मान्तर्- another life, earlier life जन्मान्तरेषु अर्जितम्- जन्मान्तरार्जितम्- स. तत्पुरुष स, शुभम् च अशुभम्- शुभाशुभम्- द्वंद्व स.- जन्मान्तरार्जितम् शुभाशुभम्- जन्मान्तरार्जितशुभाशुभम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & जन्मान्तरार्जितशुभाशुभम् कृतः यः सः- जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत्- बहुव्रीहि स., आकाशम्, दिगन्तम् & अम्मोनिधिम्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of आकाशः- sky, space, दिगन्तः- end of horizon, end of direction- दिश्- स्त्री. लिं- direction, cardinal point, also दिक् - दिशः अन्तः - दिगन्तः- ष. तत्पुरुष स. & अम्मोनिधिः- ocean, sea- अम्भस्- न. लिं.- water, निधिः- reservoir, treasure- अम्भसाम् निधिः- ष. तत्पुरुष स., उत्पततु, गच्छतु, विशतु & तिष्ठतु- all प. प. आज्ञार्थ प्र. पु. ए. व. of उद्+ पत्- to fly, jump up, ascend- (पत्- पतति १ ग. प. प. to fall, come down), गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go, विश्- विशति ६ ग. प. प. to enter, penetrate, settle down & स्था-तिष्ठति -१ ग. प. प. to stay, stand, यथेच्छम्- according to the wish, desire- यथा- अव्यय- like, as- इच्छा- wish, desire- इच्छाम् अनुसृत्य- अव्ययीभाव स., छाया- shadow, reflection- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., त्यजति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of त्यज्- १ ग. प. प. to leave, abandon, इव- like, similar to, न- no, not, वा- or, and-all अव्ययः

आत्मद्वेषात् भवेन्मृत्युः परद्वेषात् धनक्षयः ।

राजद्वेषात् भवेन्नाशो ब्रह्मद्वेषात् कुलक्षयः ॥२८०॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. १० श्लो.११

आत्मद्वेषात् (मनुष्यस्य) मृत्युः भवेत् । परद्वेषात् धनक्षयः (भवेत्) । राजद्वेषात् नाशः भवेत् । (तथा) ब्रह्मद्वेषात् कुलक्षयः (भवेत्) ॥

Self-hate may drive one towards his own death. Hating others may lead to loss of wealth. Enmity towards the ruler may result in one's own ruin. Hostility towards the Supreme Being may destroy one's own family.

आत्मद्वेषात्, परद्वेषात्, राजद्वेषात् & ब्रह्मद्वेषात्- all in पु. लिं. पं. वि. ए. व. of आत्मद्वेष- self-hate, hostility towards/of Self- आत्मन्- पु. लिं.- Self, one's own, द्वेष- hate, enmity, hostility- आत्मने द्वेषः- परद्वेष- hostility towards others- पर- other, another- परेभ्यः द्वेषः, राजद्वेष- hostility towards the ruler (King)- राजन्- पु. लिं.- King- राज्ञे द्वेषः & ब्रह्मद्वेष- hatred towards learned, intellect, the Supreme- ब्रह्मन्- न. लिं.- learned, intellect, the Supreme- ब्रह्मणे द्वेषः- all four चतुर्थी. तत्पुरुष स, मृत्युः- death धनक्षयः- loss of wealth- धन- wealth, money, क्षय- destruction, loss- धनस्य क्षयः- धनक्षयः- ष. तत्पुरुष स, नाशः- destruction & कुलक्षयः- elimination of the family/ race- कुल- family, race - कुलस्य क्षयः - ष. तत्पुरुष स.-

all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., भवेत्- would occur, may occur- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of भू-भवति- १
ग. प. प. to be, exist, happen

सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो

वै शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।

एवं युक्ता भारसहा भवन्ति

महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥२८१॥ - महाभा- विदुरनीति ३६.३४

नृपते, स्यन्दनः सूक्ष्मः अपि (तस्य काष्ठम्) भारम् वोढुम् शक्तः (भवति) । तथा अन्ये महीजाः वै
(भारम् वोढुम् शक्तः) न (भवन्ति) । एवम् महाकुलीनाः युक्ताः भारसहाः भवन्ति, तथा अन्ये मनुष्याः
(भारसहाः) न (भवन्ति) ॥

Oh King, a chariot, even if it is of delicate frame (but made of special quality wood) can
carry heavy load. However, (chariot made) from other ordinary trees cannot. Similarly,
persons born of high descent are capable to carry out major tasks; others cannot.

नृपते- पु. लिं. सं. वि. ए. व. of नृपतिः- नृ- man, person- नृणाम् पतिः- नृपतिः- ष. तत्पुरुष स.,
स्यन्दनः- chariot, one which moves swiftly, सूक्ष्मः- adjctv- delicate, small, subtle, &
शक्तः- capable- क. भू. धा. वि. of शक्- शक्नोति ५ ग. प. प. to be able, competent- all in पु.
लिं. प्र. वि. ए. व., भारम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of भारः- load, burden, वोढुम्- to carry, pull,
bear- हेत्वार्थ तुमन्त धा. सा. अव्यय of वह्- वहति १ ग. प. प. to carry, bear, महाकुलीनाः,
महीजाः, युक्ताः, भारसहाः, अन्ये & मनुष्याः- all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of महाकुलीन- a person
of very high descent- कुलम्- family, race, कुलीन- a person from good family- महत्-
adjctv- high, great- महान् कुलीनः- महाकुलीनः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., महीज- tree-
मही- earth, soil- मह्याम् जायते इति- महीजः- उपपद तत्पुरुष स., युक्त- capable, endowed
with, possessing- क. भू. धा. वि. of युज्- यनक्ति- युंक्ते ७ ग. उ. प. to furnish, endowed with,
to use, भारसह- capable of carrying load- भार- load, weight, भारम् सहते इति- भारसहः-
उपपद तत्पुरुष स., अन्य- other, another & मनुष्य- man, person, वै- indeed, surely, एवम्- in
this manner, this, अपि- also, even, न-no, not, तथा- like that, in that manner- all अव्ययs

माता च मातृभूमिश्च मातृभाषा च मानवम् ।

महन्तं कुर्वते तासामृणं निर्यातयेत्तु कः ॥२८२॥

माता च मातृभूमिः च मातृभाषा च मानवम् महन्तम् कुर्वते । तासाम् ऋणम् तु कः निर्यातयेत्?

The mother, the motherland and the mother-tongue make a man great. Who can really
pay back their indebtedness?

मानवम् & महन्तम्- both in- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of मानव-man, person & महत्- great, bog, noble, माता - (मातृ)- mother, मातृभूमि:- motherland- भूमि:- land, place, earth- मातुः भूमि:- मातृभूमिः & मातृभाषा- mother-tongue- भाषा- language- मातुः भाषा- मातृभाषा- both- ष. तत्पुरुष स., कुर्वते- आ. प. वर्त. प्र. पु. ब. व. of कृ- करोति- कुरुते- ८ ग. उ. प. to do, make, तासाम्- their- स्त्री. लिं. ष. वि. ब. व. of तद्-she, ऋणम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of ऋण- debt, obligation, कः- who पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of किम्, निर्यातयेत्- प्रयोजक विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. प. प. of निस्+ यत्- निर्यातयति- ते- to pay back, return- (यत्-यतते १ ग. आ. प. to attempt, strive), तु- but, on the other hand, च-and- both अव्ययस

कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत्।

अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोपि शरीरिणः ॥२८३॥ -महाभा- वनपर्व

कीर्तिः हि पुरुषम् लोके मातृवत् संजीवयति। अकीर्तिः शरीरिणः जीवतः अपि जीवितम् हन्ति ॥

In this world, earning respect and fame (from fellow beings) indeed nurtures a man like his mother. Living in disgrace kills him even if he is bodily living, (Disgraceful life is as good as death).

कीर्तिः- fame, glory & अकीर्तिः- disgrace, humiliation- न कीर्तिः- नञ् तत्पुरुष स.- both- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., लोके-स. वि. ए. व. of लोक- पु/न. लिं- world, earth, मातृवत्- like a mother- मातृ- mother, वत्- अव्यय- an affix added to noun denotes similarity, likeness, संजीवयति- प्रयोजक वर्त. प्र. पु. ए. व. of सं+ जीव्- cause to nurture, restore to life- (जीव्- जीवति १ ग. प. प. to live, to be alive), शरीरिणः & जीवतः- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of शरीरिन्- one who has body, living & जीवत्- living- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of जीव्, पुरुषम् & जीवितम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of पुरुष- a man, a person & जीवित- one who is alive- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति- १ ग. प. प. to live, हन्ति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of हन्- २ ग. प. प. to kill, strike, अपि-also, even, हि- indeed, surely- both अव्ययस

यथास्त्ररहिते पुंसि वृथा शौर्यपरिग्रहः।

तथोपन्यासहीनस्य वृथा शास्त्रपरिग्रहः ॥२८४॥ - यशस्तिलकचम्पूकाव्यम्

यथा अस्त्ररहिते पुंसि शौर्यपरिग्रहः वृथा (भवति), तथा उपन्यासहीनस्य शास्त्रपरिग्रहः वृथा (भवति)।

Without proper arms, showing off heroism is foolhardy. Similarly, it is useless to be expert in science (or Scriptures) if one cannot communicate it to others.

अस्त्ररहिते & पुंसि- पु. लिं. स. वि. ए. व. of अस्त्ररहित- unarmed, one who is devoid of weapon- अस्त्र- weapon, रहित- devoid of, without- क. भू. धा. वि. of रह्- रहति- १ ग. प. प.

to quit, leave, abandon- अस्त्रेण रहितः- अस्त्ररहितः- तृ. तत्पुरुष स. & पुंस्- man, human, person, शौर्यपरिग्रहः- showing off his heroism- शौर्य- bravery, valour, heroism, परिग्रहः- putting on, holding, entertaining- शौर्यस्य परिग्रहः- शौर्यपरिग्रहः & शास्त्रपरिग्रहः- study of science or sacred text, scripture- शास्त्रम्- science, sacred text, scripture & परिग्रहः- acceptance, holding- शास्त्रस्य परिग्रहः- शास्त्रपरिग्रहः- both in ष. तत्पुरुष स. & both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., उपन्यासहीनस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of- उपन्यासहीन- inability to impart it to others- उपन्यास- introduction, perception, ability to impart it, हीन- devoid of, without- क. भू. धा. वि. of हा-जहाति २ ग. प. प. to quit, leave, abandon- उपन्यासे हीनः- उपन्यासहीनः- स. तत्पुरुष स., वृथा- in vain, useless, to no purpose, यथा- like which, similar to which & तथा- like that, in the same way- all अव्ययs

निष्पक्षपातमुत्कृष्टो गुणं दोषं च निर्णयेत्।

सुरूपं वा कुरूपं वा मुकुरो हि प्रदर्शयेत् ॥२८५॥ -दृष्टान्तशतकम्

उत्कृष्टः निष्पक्षपातम् गुणम् दोषम् च निर्णयेत्। सुरूपम् वा कुरूपम् वा मुकुरः हि प्रदर्शयेत्॥

A qualified person should impartially decide between a virtue and a fault (of a person or of an object). A mirror can (impartially) exhibit its beauty or ugliness, indeed!

उत्कृष्टः & मुकुरः- both पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of उत्कृष्ट- qualified, excelled, enhanced, prominent- क. भू. धा. वि. of उद्+ कृष्- to excel, increase, draw up- (कृष्- कर्षति १ ग. प. प. to draw, pull) & मुकुर- mirror, looking glass, गुणम्- quality, virtue, दोषम्- fault, shortcoming, निष्पक्षपातम्- (पक्षपातः- partiality, siding with one- निस्-अव्यय- prefix to verb or noun implies: devoid of, absence of; पक्षपातम् निष्कृत्य- निष्पक्षपातम्- अव्ययीभाव स.), सुरूपम्- beauty, good figure, appearance & कुरूपम्- ugliness, deformation- (सुभगम् रूपम्- सुरूपम् & कुत्सितम् रूपम्- कुरूपम्- both कर्मधारय स.)- all in पु/न. लिं. द्वि. वि. ए. व., निर्णयेत् & प्रदर्शयेत्- विध्यर्थ प्रथम. पु. ए. व. of निस्+ नी- to resolve, decide, ascertain- (नी- नयति-ते १ ग. उ. प. to carry, conduct, bring) & प्रयोजक of प्र+ दृश्- प्रदर्शयति-ते to show, exhibit- (दृश्- पश्यति १ ग. प. प. to see, look at), हि-indeed, surely, च-and, वा- or, and- all अव्ययs

यः कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वर्तते।

स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत् परायणम् ॥२८६॥ -महाभा. विदुरनीति ३६-३८

यः कश्चिद् अपि असम्बद्धः (अस्ति), (तम्), मित्रभावेन वर्तते, सः एव (तस्य) बन्धुः (भवति) । तद् (तस्य) मित्रम्, सा (तस्य) गतिः (तथा) तद् (तस्य) परायणम् (भवति) ॥

If some unrelated person behaves with one like a friend, he certainly becomes his relative. He is his friend, refuge and dependable person.

यः-(यद्)- who, कश्चिद्-(कः चित्)- someone, असम्बद्धः - unrelated person, stranger- सम्बद्धः- relative, kinsman- न सम्बद्धः- असम्बद्धः- नञ् तत्पुरुष स., बन्धुः- brother, relative, kinsman & सः (तद्)- he- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सा (तद्)- she & गतिः- refuge, recourse, way- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., तद्- that, it, मित्रम्- a friend & परायणम्- one that is dependable, devoted- (परा+ अय्- to have recourse to, to retreat to- अय्- अयते १ ग. आ. प. to go, prosper)- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., मित्रभावेन- तृ. वि. ए. व. of मित्रभाव- as a friend, friendly manner- मित्रम्-न. लिं.- friend, भाव- manner, being, state- मित्रम् इव भावम्- मित्रभावम्- कर्मधारय स., वर्तते- वर्त. तृ. पु. ए. व. of वृत्- १ ग. आ. प. to behave, to be, अपि- even, also, एव- alone, only, just- both अव्यय

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम्।

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥२८७अ॥

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः।

तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥२८७ब॥ -रामायण-सुन्दरकाण्ड ५.१२.१० & ११

अनिर्वेदः श्रियः मूलम् (अस्ति)। अनिर्वेदः परम् सुखम् (अस्ति)। अनिर्वेदः हि सततम् सर्वार्थेषु प्रवर्तकः (भवति)। (जन्तुः) यद् कर्म च करोति, सः (अनिर्वेदः) जन्तोः (तद् कर्म) सफलम् करोति। तस्मात् अहम् उत्तमम् अनिर्वेदकृतम् यत्नम् चेष्टे ॥

(Hanuman reassures himself when he was depressed after not finding Sita anywhere.)

Not giving up is the root cause of prosperity or success. Self-confidence is happiness. It is indeed always the driver of all projects. Self-reliance and confidence makes successful whatever project one starts. Therefore, I will exert my best possible effort (to search for Sita) without being despondent.

अनिर्वेदः- Non-despondency, not giving up, self-confidence, self-reliance- वेद- knowledge, understanding- निस्- अव्यय- affix implies absence, devoid of- निर्वेदः- despondency, depression, disgust, grief- न निर्वेदः- अनिर्वेदः- नञ् तत्पुरुष स., प्रवर्तकः- instrumental, initiator, prompter & सः (तद्)- he- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., श्रियः- स्त्री. लिं. ष. वि. ए. व. of श्री- prosperity, wealth, मूलम्- basis, root, परम्- greatest, excellent, big & सुखम्- joy, happiness- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., सर्वार्थेषु- पु/न. लिं. स. वि. ब. व. of सर्वार्थ- all or entire project, purpose- सर्व- adjctv- all, अर्थ- project, purpose, meaning, wealth- सर्वः अर्थः- सर्वार्थः- कर्मधारय स., जन्तोः- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of जन्तुः- living being, creature, man, person, करोति- वर्त. प्रथम पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, तस्मात्-

therefore, for that reason- पं. वि. ए..व. of तद्- that, it, अहम्- प्र. वि. ए..व. of अस्मद्- I, we, यद्, कर्म, सफलम्, उत्तमम्, अनिर्वेदकृतम् & यत्नम्- पुन. लिं. द्वि. वि. ए..व. of यद्- which, what, कर्मन्- work, duty, assignment, सफल- successful, with positive result- फल- fruit result- फलेन सह- सफलः- तृ.तत्पुरुष स., उत्तम- the best, excellent, foremost, अनिर्वेदकृत- done with full confidence, without despondency, कृत- done, made- क. भू. धा. वि. of- कृ- अनिर्वेदेन कृतम्- अनिर्वेदकृतम्- तृ. तत्पुरुष स. & यत्नम्- effort, action, endeavour, चेष्टे- उत्तम पु. ए. व. of चेष्ट- चेष्टते १ ग. आ. प. to make effort, endeavour, exert, सततम् - constantly, always, eternally, हि-indeed, surely, च- and- all अव्ययऽ

अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ।

अर्थक्षयकरं घोरम् पापस्य च पुनर्भवम् ॥२८८॥ - रामायण युद्धकाण्ड ३५.१५

परदाराभिमर्शनम् अयशस्यम् (अस्ति)।(तद्) अनायुष्यम् (भवेत्)। (तद्) अर्थक्षयकरम् (भवेत्) । (तद्) घोरम् पापस्य च पुनर्भवम् (अस्ति)॥

Carnally touching other's wife is disgraceful. It will cause loss of life and loss of wealth. The result of this terrible sin will affect him repeatedly.

परदाराभिमर्शनम्- outraging the modesty of other's wife- पर- adjctv- other, another, दाराः - wife, अभिमर्शनम्- assault, outraging, carnally touching or embracing- (अभि+ मृश्- to assault- मृश्- मृशति ६ ग. प. प. to touch, rub), अयशस्यम्- disgraceful, infamy- (यशस्- न. लिं.- fame, respect- न यशस्- अयशस्- नञ् तत्पुरुष स.), अनायुष्यम्- that reduces the lifespan- आयुष्यम्- promoting long life- अन् आयुष्यम्- नञ् तत्पुरुष स., अर्थक्षयकरम्- causing loss of wealth- अर्थ- wealth money, purpose, क्षय- decay, loss, करम्- causing, doing- अर्थस्य क्षयम्- अर्थक्षयम्- ष. तत्पुरुष स. & अर्थक्षयम् करोति इति- अर्थक्षयकरम्- उपपद तत्पुरुष स., घोरम्- terrible, frightful, पापस्य- न. लिं. ष. वि. ए. व. of पापम्- sin, पुनर्भवम्- recurrence, repetition- (पुनर्- अव्यय- again, भव- being, producing- भवम् पुनर्कृत्य- अव्ययीभाव स.)- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., च- and,

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।

अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥२८९॥ - महाभा. विदुरनीति ३६-३८

यथा हंसाः शुष्कम् सरः (समतिवर्तन्ते तथा), चलचित्तम्, अनात्मानम्, इन्द्रियाणाम् वशानुगम् (मनुष्यम्) अर्थाः समतिवर्तन्ते॥

Wealth byes passes a person with fickle mind, one without self-confidence and one who pursues sensory pleasures; just as swans avoid a parched-up lake.

हंसाः & अर्थाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of हंस- swan & अर्थ- wealth, money, achievement, purpose, means, शुष्कम् & सरः- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of शुष्क- dry, parched up- क. भू. धा. वि. of शुष्- शुष्पति ४ ग. प. प. to be dry, parched up & सरस्- lake, pool, चलचित्तम्, अनात्मानम्, वशानुगम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of चलचित्तः- fickle-minded, unsteady mind, चल- adjctv- moving, shaky, unsteady, चित्त- mind, heart- चलम् चित्तम् यस्य सः- चलचित्तः- बहुव्रीहि सः, अनात्मान्- soulless, one not having confidence in himself- आत्मान्- oneself, soul, अन् आत्मान्- अनात्मान्- नञ् तत्पुरुष स. & वशानुग- under influence or control, वश- adjctv- under control, अनुग- follower, servant- अनु- अव्यय- after, along, towards- अनु गच्छति इति- अनुगः- उपपद तत्पुरुष स.- वशस्य अनुगः यः सः -वशानुगः- बहुव्रीहि सः, इन्द्रियाणाम्- न. लिं. ष. वि. ब. व. of इन्द्रिय- organ of sensory pleasure, समतिवर्तन्ते- वर्त प्र. पु. ब. व. of सं+ अति+ वृत्- to bye-pass, to go beyond, to avoid- (वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, remain), यथा- अव्यय- like which, in the same manner

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम् ।

सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तुपलभ्यते ॥२९०॥ - विवेकचूडामणिः २५

शास्त्रस्य (तथा) गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्, सद्भिः सा श्रद्धा कथिता (अस्ति)। यया (श्रद्धया किमपि) वस्तु उपलभ्यते ॥

Firm adherence to knowledge received from the scriptures and from the teacher's teachings is called deep faith by learned people. By these strong beliefs, one achieves whatever his goal is.

शास्त्रस्य & गुरुवाक्यस्य- न. लिं. ष. वि. ए. व. of शास्त्रम्- scripture, science, any department of knowledge & गुरुवाक्यम्- advice or instruction of a teacher, elder- गुरु- a teacher, elder, वाक्यम्- sentence, saying, teaching- गुरोः वाक्यम्- गुरुवाक्यम्- ष. तत्पुरुष सः, सत्यबुद्ध्यवधारणम्- न. लिं. प्र. वि. ए. व. of सत्यबुद्ध्यवधारण- acceptance by factual knowledge- सत्य- adjctv- truth, factual, बुद्धि- knowledge, intelligence, understanding, अवधारणम्- determination, ascertainment, affirmation, acceptance- सत्या बुद्धिः- सत्यबुद्धिः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & सत्यबुद्ध्या अवधारणम्- सत्यबुद्ध्यवधारणम्- तृ. तत्पुरुष सः, सा, श्रद्धा & कथिता- all in स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of तद्- she, श्रद्धा- deep faith, strong belief & कथिता- said, told, narrated- (कथित- क. भू. धा. वि. of कथ्- कथयति- ते १० ग. उ. प. to say, tell, mention), सद्भिः- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of सत्- noble, good, virtuous, यया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of यद्- which, what, वस्तु- न. लिं. प्र. वि. ए. व.- a reality, a thing in general, matter, object, उपलभ्यते- कर्मणि प्रयोग वर्त. प्र.. पु. ए. व. of उप+ लभ्- लभते १ ग. आ. प. to helps to acquire, obtain

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।

शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥२९१॥ -महाभा विदुरनीति ३६-४१

यथा अभ्रम् पारिप्लवम् (वर्तते) (तथा) असाधूनाम् एतद् शीलम् (वर्तते)।(ते) अकस्मात् एव कुप्यन्ति (तथा) अनिमित्ततः प्रसीदन्ति ॥

Character of wicked people is similar to a restlessly moving cloud. Sometimes, they get suddenly angry and (at other times) they get pleasant without any reason.

अभ्रम्- a cloud, पारिप्लवम्- adjctv- unsteady, agitated, disturbed, restless, एतद्- this & शीलम्- character, nature, disposition- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., असाधूनाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of असाधु- wicked person- साधु- a sage, noble person, न साधु- असाधु- नञ् तत्पुरुष, अनिमित्ततः- without any cause or reason- निमित्त- cause, reason, pretext- न निमित्त- अनिमित्त- नञ् तत्पुरुष स.- तस् (तः)- suffix implies towards, due to, कुप्यन्ति & प्रसीदन्ति- both वर्त. प्रथम. पु. ब. व. of कुप्- कुप्यति ४ ग. प. प. to be angry, excited & प्र+ सद्- to be pleased, satisfied, brighten up- (सद्- सीदति १ ग. प. प. to sit, lie down), अकस्मात्- suddenly, accidentally, unexpectedly, without a cause or ground, यथा- like which, similar to & एव- just, only, alone- all अव्ययः

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥२९२॥ - मनुस्मृती ५. १०६

सर्वेषाम् शौचानाम् अर्थशौचम् एव परम् स्मृतम् (अस्ति)। यः अर्थे शुचिः सः शुचिः (अस्ति)। मृद्वारिशुचिः न शुचिः (भवति) ॥

Wealth earned by honest means is considered the best form of cleanliness among all forms of purification. One who achieves his wealth with integrity, he indeed is the clean man. Cleanliness achieved by means of just mud and water bath is not a real cleanliness.

सर्वेषाम् & शौचानाम्- पु/न. लिं. ष. वि. ब. व. of सर्व- adjctv-all, entire whole & शौच- purity, cleanliness, purification, integrity, honesty अर्थशौचम्- purity of wealth- अर्थ- wealth, money, purpose- अर्थस्य शौचम्- अर्थशौचम्- ष. तत्पुरुष स., परम्- adjctv- superior, the best, ultimate & स्मृतम्- said, prescribed, remembered, thought of- (स्मृत- क. भू. धा. वि. of स्मृ- स्मरति- १ ग. प. प. to be remembered, to keep in mind, to lay down)- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., यः- (यद्) - who, शुचिः- pure, clean, virtuous, pious, सः (तद्)- he, मृद्वारिशुचिः- मृद्- स्त्री. लिं- clay, earth, loam, वारि- न. लिं.- मृद् च वारि च- मृद्वारि- द्वंद्व स.- मृद्वारिणा शुचिः- मृद्वारिशुचिः- तृ. तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अर्थ- पु/न. लिं. स. वि. ए. व. of अर्थ-

wealth, money, purpose, हि- surely, certainly, indeed, न- no, not, एव- alone, only, just- all अव्यय..

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥२९३॥ - महाभा. विदुरनीति ३६.४२

ये (जनाः) मित्राणाम् सत्कृताः (स्वीकुर्वन्ति) च (ते मित्रेभ्यः) कृतार्थाः च न भवन्ति, तान् कृतघ्नान्, मृतान् अपि क्रव्यादाः न उपभुञ्जते॥

There are people who accept great favors from their friends but are not grateful to them. After they die, even the flesh-devouring animals do not enjoy their bodies,

ये, सत्कृताः, क्रव्यादाः & कृतार्थाः -all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of यद्- who, सत्कृत- one who received hospitality, obligation, good treatment- सत्- adjctv- good, noble, virtuous, कृत- done - क. भू. धा. वि. of कृ- करोति कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make- सत् कृतः- सत्कृतः कर्मधारय स., क्रव्याद- flesheating animal- क्रव्यम्- न. लिं.- raw flesh- यः क्रव्यम् अत्ति सः- क्रव्यादः- बहुव्रीहि स. & कृतार्थ- having gained, obliged, helped, अर्थ- purpose, need, requirement- यस्य अर्थम् कृतम् सः- कृतार्थः- बहुव्रीहि स., मित्राणाम्- in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of मित्रम्- न. लिं - friend, well-wisher, तान्, कृतघ्नान् & मृतान्- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of तद्- he, कृतघ्न- ungrateful, कृतम् हन्ति यः सः-बहुव्रीहि स. & मृत- dead- क. भू. धा. वि. of मृ- म्रियते ६ ग. आ. प. to die, भवन्ति - वर्त. आ. प. प्रथम. पु. ब. व. of भू-भवति- १ ग. प. प. to be, to exist, to happen, उपभुञ्जते- वर्त. आ. प. प्रथम. पु. ब. व. उप+भुज्- to taste, enjoy- (भुनक्ति- भुङ्क्ते- ७ ग. उ. प. to devour, eat), अपि-also, even, and, च- and, न-no, not all अव्यय

अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो वृद्धः सन्किं करिष्यसि ।

स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ॥२९४॥ - योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणस्य उत्तरार्धम्

अद्य एव यत् श्रेयः कुरु, वृद्धः सन् किम् करिष्यसि। विपर्यये, स्वगात्राणि अपि भाराय हि भवन्ति॥

Whatever good you can do, do it right now! What can you do when you become old? In adverse times (old age), even (our) own limbs become burdens to (us).

श्रेयः (श्रेयस्)- best, righteous deed, welfare, वृद्धः- old, aged (वृद्ध- क. भू. धा. वि. of वृध्- वर्धते १ ग. आ. प. to grow, increase), सन्- having become- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of अस्- अस्ति -२ ग. प. प. to be, to exist- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., कुरु- आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, करिष्यसि- द्वि.(सा) भविष्य मध्यम. पु. ए. व. of कृ- to do, स्वगात्राणि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of स्वगात्र- one's own limb- स्व- adjctv- one's own, self, गात्र- limb, member of the body- स्वस्य गात्रम्- स्वगात्रम्- ष. तत्पुरुष स., भाराय- च. वि. ए. व.

of भार- weight, burden, भवन्ति- वर्त. प्रथम. पु. ब. व. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, to exist, become, विपर्यये- पु. लिं. स. वि. ए. व. of विपर्यय- adverse time, misfortune, calamity- (पर्ययः- change, lapse, alteration- विपरीतः पर्ययः- विपर्यय- प्रादि कर्मधारय स.), किम्- what- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., अद्य- today, now, यत् (यद्)- because, since, अपि- also, even, हि- indeed, surely, एव- only, just-all अव्यय

सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम्।

सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्वाधिमृच्छति ॥२९५॥ - महाभा. विदुरनीति ३६.४४

सन्तापाद् रूपम् भ्रश्यते। सन्तापाद् बलम् भ्रश्यते। सन्तापाद् ज्ञानम् भ्रश्यते । (तथा) (जनः)
सन्तापाद् व्याधिम् ऋच्छति॥

Beauty disappears during distress. Strength is lost during agony. Intelligence slips away during suffering. Person falls sick by anguish.

रूपम्- figure, form, beauty, बलम्- strength, vigour, power & ज्ञानम्- knowledge, understanding, intellect- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., सन्तापाद्- पु. लिं. पञ्चमी वि. ए. व. of सन्ताप- agony, distress, suffering, anguish, भ्रश्यते & ऋच्छति- both in - वर्त. प्रथम पु. ए. व. of भ्रंश्- ४ ग. आ. प. to fall, get destroyed, stray from & ऋच्छ- ६ ग. प. प. to fail in faculties, to become hard or stiff, व्याधिम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of व्याधि- sickness, ailment, disease

दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।

परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चैतयोः॥२९६॥ -महाभा. उद्योग ५.१९१

पार्थिव, मानुषोपेतम् (कार्यम्) दैवम् हि भृशम् सिध्यति। एतयोः परस्परविरोधात्, सिद्धिः हि न च अस्ति॥

Oh King, the destiny indeed makes any human undertaking very successful. If they (undertaking and desiny) are opposed to each other, success is not possible.

पार्थिव- king, sovereign, of earth- पु. लिं. सं. वि. ए. व., मानुषोपेतम्- accompanied by the human efforts- मानुष- of human, manual, उपेतम्- endowed with, initiated- उपेत- क. भू. धा. वि. of उप+ इ- to approach, come near- (इ- एति २ ग. प. प. to go, to come to) & दैवम्- fate, destiny, luck- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., सिध्यति & अस्ति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of सिध्- ४ ग. प. प. to accomplish, to be successful, to make it possible & अस्- २ ग. प. प. to be, to exist, एतयोः- of these- न. लिं. ष. वि. द्वि. व. of एतद्- this, परस्परविरोधात्- पु/न. लिं. पं. वि. ए. व. of परस्परविरोध- परस्पर- adjctv- mutual, each other, one another, विरोध- opposition,

obstruction, contradiction- परस्परयोः विरोधः- परस्परविरोधः- स. तत्पुरुष स. Opposition among each other, सिद्धिः- success, accomplishment, achievement- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., भृशम्- exceedingly, very much, greatly, हि- surely, indeed, न-no, not, च- and- all अव्ययस

न देवसेवया याति कर्मबन्धः परिक्षयम्।

जघास घासमेवासौ बलीवर्दः कपर्दिनः ॥२९७॥ -सुभाषित रत्न भाण्डागारं

देवसेवया कर्मबन्धः परिक्षयम् न याति। असौ कपर्दिनः बलीवर्दः घासम् एव जघास॥

The consequences of past deeds do not disappear merely by worshipping the God. (For example), even that Shiva's bull ate grass only.

देवसेवया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of देवसेवा- serving the God- देव- God & सेवा- स्त्री. लिं.- Service- देवस्य सेवा- देवसेवा- ष. तत्पुरुष स., कर्मबन्धः- bondage of past deeds- पु. लिं. प्र. वि. ए. व.- कर्मन्- न. लिं.- deed, work, act, बन्धः- bondage, confinement- कर्मणः बन्धः- कर्मबन्धः- ष. तत्पुरुष स., परिक्षयम् & घासम्- both in- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of परिक्षय- loss, disappearing, elimination- क्षय- loss, decay, decline, परि- अव्यय- prefix implies 'much', 'towards' & घास- grass or meadow, food, याति- वर्त. तृ. पु. ए. व. of या- २ ग. प. प. to go, vanish, disappear, असौ (अदस्)- that & बलीवर्दः- bull, ox- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., कपर्दिनः- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of कपर्दिन्- epithet of Shiva, जघास- परोक्ष भूत. तृ. पु. ए. व. of घस्-घसति- घस्ति २ ग. प. प. to eat, devour, एव- just, only, मेत, न- no, not- both अव्यय

पिता रत्नाकरो यस्य लक्ष्मीर्यस्य सहोदरी।

शङ्खो भिक्षाटनं कुर्यान्नादत्तमुपतिष्ठते ॥२९८॥ - चाणक्य नीति

पाभेः - शङ्खो रोदति भिक्षार्थं फलं भाग्यानुसारतः ॥

यस्य पिता रत्नाकरः (अस्ति), यस्य सहोदरी लक्ष्मीः(अस्ति), (असौ) शङ्खः भिक्षाटनम् कुर्यात् । अदत्तम् न उपतिष्ठते ॥ (असौ शङ्खः भिक्षार्थम् रोदति। फलम् भाग्यानुसारतः (लभते) ॥)

(This has reference to समुद्र मन्थन in which 14 precious things were churned out by देवास & दानवास. शङ्खः- conch-shell & लक्ष्मीः- Goddess of wealth were part of them. शङ्खः is used in many rituals but may have also been used by some for blowing it to beg for alms.)

The father of the Conch shell is the big source of jewels (mighty ocean). His sister is Lakshmi (Goddess of wealth). Still he roams around begging for alms. His destiny follows him. (Result follows his destiny). (Or the rich relatives may not make you rich.)

रत्नाकरः- treasure house of jewels, ocea- रत्न-jewel, आकरः-mine, big source- रत्नानाम्
 आकरः, रत्नाकरः- ष. तत्पुरुष स., पिता (पितृ)- father, शङ्खः- Conch-shell & भाग्यानुसारतः-
 according to destiny- भाग्य- fortune, fate, destiny, अनुसारः- going after, following- भाग्यं
 अनुसरति इति - उपपद तत्पुरुष स.- तः (तस्)- suffix implies towards, according to- all in पु.
 लिं. प्र. वि. ए. व., यस्य- whose- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of यद्- who, लक्ष्मीः- Lakshmi, Goddess
 of wealth & सहोदरी- sister- (सह- अव्यय- together, with, उदर- belly, stomach- उदरात्
 सहगतम्- सहोदरम्- born from the same belly, same mother- अव्ययीभाव स.)- both in स्त्री.
 लिं. प्र. वि. ए. व., भिक्षार्थम्- न. लिं. प्र. वि. ए. व.- for the sake of alms- भिक्षा- alms, अर्थम्- for
 the sake of, for the purpose- भिक्षायाः अर्थम्- भिक्षार्थम्- ष. तत्पुरुष स., भिक्षाटनम्- न. लिं. द्वि.
 वि. ए. व.- roaming around for begging- अटनम्- wandering, reaming- (अट्- अटति १ ग. प.
 प. to roam)- भिक्षार्थे अटनम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., कुर्यात्- विध्यर्थ प. प. तृ. पु. ए. व. of
 कृ-करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, रोदिति- वर्त. प्रथम पु. ए. व. of रुद्- २ ग. प. प. to
 cry, weep, अदत्तम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व.- not given, improperly given- न दत्तम्- अदत्तम्-
 नञ् तत्पुरुष स.- दत्त- given, granted- क. भू. धा. वि. of दा-ददाति- दत्ते-३ ग. उ. प. to give,
 grant, अदत्तम् न - Given, उपतिष्ठते-आ. प. वर्त. प्रथम पु. ए. व. of उप+ स्था- to get, reach,
 obtain- (स्था-तिष्ठति १ ग. प. प. to stand, stay), फलम्- fruit, result, success- न. लिं. प्र. वि. ए.
 व., न- no, not

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः।

सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ॥२९९॥ -महाभा. १३.६.६

कर्षकः, क्षेत्रम् यादृशम् बीजम् वपते, सुकृते दुष्कृते वा आसाद्य, (सः) तादृशम् फलम् अपि लभते ॥

Based on the way a farmer sows the seeds in his farm, properly or improperly cultivated, he gets the fruits (results) of his work accordingly. (Reap as you sow).

कर्षकः- farmer, ploughman- (कृष्- कृषति ६ ग. प. प. to plough)- पु. लिं. प्र. वि. ए. व.,
 यादृशम्- like which, what sort or nature & तादृशम्- like that, that sort or nature- both-
 adjctvs, क्षेत्रम्- field, area, ground, बीजम्-seed, फलम्- fruit, result, success- all in न. लिं.
 द्वि. वि. ए. व., आसाद्य- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of आ+ सद्- to reach, approach-
 (सद्- सीदति १ ग. प. प. to sit, lie down), सुकृते & दुष्कृते- both स. वि. ए. व. of- सुकृत- good
 deed, proper manner & दुष्कृत- bad deed, improper manner- सु- अव्यय- an affix implies:
 good, well, proper & दुस्- अव्यय- an affix implies: bad, ill, improper- कृत- deed, doing-
 क. भू. धा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. ग. उ. ट. to do, make- सुभगम् कृतम्- सुकृतम् &
 दुरितम् कृतम्- दुष्कृतम्- both कर्मधारय स., लभते & वपते- वर्त. प्रथम पु. ए. व. of लभ्- १ ग.
 आ. प. to get, obtain & वप्- १ ग. उ. प. - to sow, plant, वा- or, and & अपि- even, also- both
 अव्यय

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्तस्योपनमेन्मनागपि महान्नैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं
सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥३००॥

प्रभुणा दैवेन स्वयम् जगति यस्य यद् प्रमाणीकृतम् तद् तस्य मनाग् अपि उपनमेत्। महान् आश्रयः
न एव कारणम् भवति। प्रत्यहम् सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षति अपि, चातकमुखे द्वित्राः सूक्ष्माः एव
पयोबिन्दवः पतन्ति।

Whatever the Master destiny himself has decided one's destiny this world, that will happen, even after some delay. For this (to happen), support of any great agency is not at all required. A cloud satisfies all the requirements of everybody, everytime, by pouring rains. However, only two or three small drops fall into the mouth of a Chatak bird! (Chatak is said to drink water directly from raindrops only).

दैवेन & प्रभुणा- both in पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of दैव- fate, destiny, related to God & प्रभु- Lord, Master, जगति- न. लिं. स. वि. ए. व. of जगत्- world, यद्- what, which, तद्- that, it, प्रमाणीकृतम्- apportioned, established- प्रमाणीकृत- क. भू. धा. वि. of प्रमाणीकृ- to hold as an authority- (कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do) & कारणम्- reason, cause, motive- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., यस्य- whose & तस्य- his- पु/न. लिं. ष. वि. ए. व. of यद्- who & तद्- he, उपनमेत्- would occur, get- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of उप+ नम्- to fall to the lot of, occur, happen- नम्- नमति-ते १ ग. उ. प. to to bow, submit, महान्- great, big, noble & आश्रयः- refuge, support, protection- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रत्यहम्- day to day, every time- अहन्- न. लिं.- day- प्रति-अव्यय- at every, in each- अहनि अहनि- प्रत्यहम्- अव्ययीभाव स., सर्वाशापरिपूरके, जलधरे, चातकमुखे & वर्षति- all स. वि. ए. व. of सर्वाशापरिपूरक- complete fulfiller of all desires- सर्व- adjctv- all, entire, आशा- desire, wish, सर्वा आशा- सर्वाशा- कर्मधारय स. & परि- अव्यय- much, well, पूरक- fulfilling, satisfying- पूरकम् परिकृत्य- परिपूरक- अव्ययीभाव स., सर्वाशाम् परिपूरकः यः सः- सर्वाशापरिपूरकः- बहुव्रीहि स., जलधर- cloud- जलम्-water, धर- holder- जलम् धरति इति- जलधर- उपपद तत्पुरुष स., चातकमुख- mouth of Chatak bird- मुखम्- mouth, face- चातकस्य मुखम्- चातकमुखम्- ष. तत्पुरुष स. & वर्षत्- raining- वर्त. वा. धा. सा. वि. of वृष्- वर्षति-१ ग. प. प. to rain, द्वित्राः- two or three- द्वि- two, त्रि- three- द्वौ वा त्रयः- द्वित्राः- संख्याबहुव्रीहि स., सूक्ष्माः- small, minute, पयोबिन्दवः- water drops- पयस्- न. लिं.- water बिन्दु- drop, point- पयसः बिन्दुः- पयोबिन्दुः- ष. तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व., पतन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of पत्- पतति-१ ग. प. प. to fall, स्वयम्-by oneself, own, मनाक्- tardily, slowly, slightly, एव-just, only, mere, न एव- not even, अपि- even, also-all अव्ययस

विषमां च दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम्।

आत्मनः कर्मदोषेण न विजानात्यपण्डितः ॥३०१॥ -महाभा.- अरण्य. ३.२१३.६

अपण्डितः विषमाम् च दशाम् प्राप्तः देवान् वै भृशम् गर्हति। (सः ताम् दशाम्) आत्मनः कर्मदोषेण (प्राप्ताः सन्ति इति) न विजानाति ॥

An ignorant person certainly blames Gods very much when confronted with an adverse situation. He does not realize that it is all result of his own past misdeeds!

अपण्डितः- stupid or unintelligent person- पण्डितः- scholar, learned, wise, न पण्डितः- अपण्डितः- नञ् तत्पुरुष स. & प्राप्तः- got, got into, received- प्राप्त- क. भू. धा. वि. of प्र+ आप्- to get, receive- आप्- आप्नोति ५ ग. प. प.- to get- both पु. लिं. प्र. वि. ए. व., विषमाम् & दशाम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of विषम- adjctv- odd, adverse, difficult & दशा- situation, condition, state, देवान्- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of देव- God, आत्मनः- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of आत्मन्- self, one's own, कर्मदोषेण- तृ. वि. ए. व. of कर्मदोष- result of misdeed- कर्मन्- न. लिं- work, deed, दोष- fault, mistake, error- कर्मणः दोषम्- कर्मदोषम्- ष तत्पुरुष स., गर्हति & विजानाति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of वि+ज्ञा- to know, understand- ज्ञा-जानाति- जानीते ९ ग. उ. प. to know & गर्ह- गर्हते १ आ. प. to blame, accuse, censure- (sometimes in प. प. गर्हति), च-and, भृशम्- greatly, very much, exceedingly, न- no, not, वै- surely, indeed, certainly- all अव्ययस

व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैः नरः स्वैरेव चेष्टितैः।

अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः ॥३०२॥ -विद्धशालभञ्जिका

कूपस्य खनकः अधः व्रजति, प्रासादकारकः ऊर्ध्वम् (व्रजति) । नरः स्वैः एव चेष्टितैः, अधः उच्चैः प्रयाति ॥

A person digging a well proceeds downwards while the one building a mansion rises upwards. A man goes down or rises up due to consequences of his own doings.

कूपस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of कूप- well, cavity, खनकः- digger, miner- (खन्-खनति-ते १ ग. उ. प. to dig, excavate)- खनति इति- खनकः & प्रासादकारकः- builder of a mansion- प्रासाद- mansion, palace, any palatial building, कारकः- builder, maker- प्रासादम् कारयति इति- प्रासादकारकः- both उपपद तत्पुरुष स. & नरः- man, person- all in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., व्रजति & प्रयाति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of व्रज्- १ ग. प. प. to go, proceed & प्र+ या- to go, to set out- (या- याति २ ग. प. प. to go, walk), स्वैः & चेष्टितैः- both in- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of स्व- pronominal adjctv- one's own, self & चेष्टित- doing, creation- क. भू. धा. वि. of चेष्ट- चेष्टते-

ग. आ. प. to make effort, endeavour, (अधस्)- down, below, lower level, उच्चैः- high, above, upwards, ऊर्ध्वम्- upwards above, upright, एव- just, alone, only- all अव्ययs

सत्यानुसारिणी लक्ष्मीः कीर्तिस्त्यागानुसारिणी ।

अभ्याससारिणी विद्या बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥३०३॥ - सुभाषितरत्नभाण्डागार

लक्ष्मीः सत्यानुसारिणी (अस्ति)। कीर्तिः त्यागानुसारिणी (अस्ति)। विद्या अभ्याससारिणी (अस्ति)। तथा बुद्धिः कर्मानुसारिणी (अस्ति) ॥

Goddess of wealth follows truth. Fame follows benevolent people (who sacrifice for good causes). Education follows those who study (hard). However, the intelligence follows only one's (past) deeds.

लक्ष्मीः- Goddess of wealth, विद्या- Education, ability to learn, कीर्तिः- fame, recognition & बुद्धिः- intelligence, knowledge, सत्यानुसारिणी- one who follows truth- सत्यम्- न. लिं- truth, sincerity, honesty- अनुसारिणी (अनुसारिन्)- one who is pursuing, following- सत्यम् अनुसरति इति- सत्यानुसारिन्, त्यागानुसारिणी- one who follows benevolence, forsaking- त्याग- forsaking, giving up, donating- त्यागम् अनुसरति इति- त्यागानुसारिन् & कर्मानुसारिणी- one who follows deed, action- कर्मन्- न. लिं- work, deed, कर्म अनुसरति इति- कर्मानुसारिन्- all three उपपद तत्पुरुष स. & अभ्याससारिणी- (अभ्याससारिन्)- one who follows essence of study- अभ्यास- study, practice, exercise, अभ्यासस्य सारिन्- अभ्याससारिन्- ष. तत्पुरुष स.- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., सारिन् adjv- Going & अनुसारिन्- adjv- following (सृ- १ ग. प. प. सरति & ३ ग. प. प. सिसर्ति)

अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।

पथि सङ्गतमेवैतद् भ्राता माता पिता सखा ॥३०४॥ - महाभा- शान्तिपर्व- २८.४१

अनित्ये, प्रियसंवासे, चक्रवद्गतौ संसारे, भ्राता, माता, पिता, सखा, एतद् पथि सङ्गतम् एव (भवति) ॥

In this transient worldly, cyclic life, in the company of near and dear people, one's brother, mother, father, friend etc. are his companions only on a journey.

अनित्ये, प्रियसंवासे, संसारे & पथि - all in पु. लिं. स. वि. ए. व. of अनित्य- transient, fickle, uncertain- नित्य- adjctv- eternal, continual, perpetual, uninterrupted- न नित्यम्- अनित्यम्- नञ् तत्पुरुष स., प्रियसंवास- company of near and dear- प्रिय- dear, pleasing, संवास- dwelling together, company, association- प्रियाणाम् संवासः- प्रियसंवासः, संसार- world, worldly life, family & पथिन्- पु. लिं.- road, journey, course of life, चक्रवद्गतौ- स्त्री. लिं. स. वि. ए. व. of चक्रवद्गति- adjctv- cyclic order- चक्र- wheel, disk- वत्- अव्यय- an affix added

to noun shows likeness, resemblance, गति:- स्त्री. लिं- motion, going, course चक्रवत्- like a wheel, cyclic- चक्रवती गति:- चक्रवद्गति- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., एतद्- this & सङ्गतम्- company, association- सङ्गत- क. भू. धा. वि. of सं+ गम्- to go together, to accompany- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go)- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., माता- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व. of मातृ- mother, भ्राता, पिता & सखा- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of भ्रातृ- brother, पितृ- father & सखि- a friend, companion, एव- अव्यय- just, mere, only

उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः।

यत् तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥३०५॥ -महासुभाषितसंग्रह

विहगः अनिलः (प्राणः), यद् उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे (शरीरे) तिष्ठति, तद् आश्चर्यम् (अस्ति)। (तस्य) प्रयाणे (बहिर्गति) कुतः विस्मयः (भवति)?

The bird of vital breath (of life) stays in the cage (of this body) with all its nine exits (always completely) open. That itself is a great wonder! What is so surprising if it exits (one day)?

विहगः- a bird, विहायस्- पु. लिं.- Atmosphere, sky- विहायसि गच्छति इति- विहगः- उपपद तत्पुरुष स. अनिलः -air, wind, gas, wind of the body & विस्मयः- wonder, surprise, astonishment- (वि+स्मि- to wonder- स्मि- स्मयते १ ग. आ. प. to smile)- all in -पु. लिं. प्र. वि. ए. व., उद्घाटितनवद्वारे, पञ्जरे & प्रयाणे- न. लिं. स. वि. ए. व. of उद्घाटितनवद्वारम्- Open nine gates उद्घाटित- opened, unlocked, released- क. भू. धा. वि. of प्रयोजक of उद्+ घट्- उद्घाटयति -ते- to open, release- (घट्- घटते-१ ग. प. प. to strive), नवन्- nine & द्वारम्- door, opening- नवानाम् द्वाराणाम् समाहारः- नवद्वारम्- न. लिं. ए. व. - द्विगु स., नवद्वारम् ; these nine gates – the nine apertures/orifices – two eyes, two ears, two nostrils, mouth, excretory reproductive organs. उद्घाटितम् नवद्वारम्- उद्घाटितनवद्वारम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., पञ्जर- न. लिं.- cage & प्रयाण- journey, departure, going out- (प्र+ या- to depart, exit- या- याति-२ ग. प. प. to go), तिष्ठति- वर्त. प्रथम पु. ए. व. of स्था- १ ग. प. प. -to stay, stand, आश्चर्यम्- astonishment, wonder, surprise & तद्- that- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., यद्- since, as, because & कुतः (कुतस्)- why, whence, from where- both -अव्ययs

गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ॥३०६॥ -महाभा. शान्तिपर्व १२.१७४.१२

तदा गाधोदके मत्स्यः इव, कः सुखम् विन्देत। मृत्युः मानवम् अनवाप्तेषु कामेषु (एव) अभ्येति ॥

Who can be happy if one lives like a fish in shallow water? Thus, if he lives in (a sea of) unfulfilled desires, death will (surely) approach him!

गाधोदके- न. लिं. स. वि. ए. व. of गाधोदकम्- a shallow water- गाध- adjctv- shallow, not deep, उदकम्- water- गाधम् उदकम्- गाधोदकम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., मत्स्य:- fish, कः (किम्)- who, which person & मृत्यु:- death, end of life- all in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सुखम्- happiness, joy, satisfaction- in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., विन्देत- would get- आ. प. विध्यर्थ तृ. पु. ए. व. of विद्- विन्दति- ते- ६ ग. उ. प. to get, achieve, मानवम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of मानव- man, human, person, अनवाप्तेषु & कामेषु- both in- स. वि. ब. व. of अनवाप्त- without getting, not achieved, unfulfilled- अन्+ अवाप्त - नञ् तत्पुरुष स.- (अवाप्त- achieved, got- क. भू. धा. वि. of अव+ आप्- to get, obtain- आप्- आप्नोति ५ ग. प. प. to attain, get) & कामम्- object of desire, affection, wish, अभ्येति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अभि+ ई- to approach, to meet, to follow- (ई- एति २ ग. प. प. to go, to go to), तदा- then, in that case, इव- like, similar to- both अव्यय

जीवितं गलति क्षिप्रं जलमञ्जलिना यथा ।

प्रवाह इव वाहिन्या गतं न विनिवर्तते ॥३०७॥ - योगवासिष्ठ- ६ उत्तरार्ध ९३.८९

जीवितम् क्षिप्रम् गलति, यथा अञ्जलिना जलम् (गलति)। वाहिन्याः प्रवाहः इव गतम् न विनिवर्तते ॥

Life gets exhausted very quickly like the water held in the cavity of palms. It is similar to flow of river water, once gone; it never returns.

जीवितम्- duration of life, survival- जीवित- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति- १ ग. प. प. to live, to be alive, जलम्- water & गतम्- gone, vanished- क. भू. धा. वि. of गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., अञ्जलिना- पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of अञ्जलि- a cavity formed by folding and joining two palms of the hand, वाहिन्याः- स्त्री. लिं. ष. वि. ब. व. of वाहिनी- river (also means army), प्रवाहः- flow, stream, course, current- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., गलति & विनिवर्तते- both वर्त. प्रथम पु. ए. व. of गल्- १ ग. प. प. to drop, drip, trickle, disappear & विनि+ वृत्- to return, to come back- (वृत्- वर्तते १आ. प.- to be, exist, subsist), क्षिप्रम्- quickly, very fast, speedily, यथा- like which, in which way, इव- like, similar to, न- no, not- all अव्यय

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।

कालस्य बलमेतावत् विपरीतार्थदर्शनम् ॥३०८॥ -महाभा. सभापर्व अ. ८१.११

कालः दण्डम् उद्यम्य कस्यचित् शिरः न कृन्तति। कालस्य बलम् विपरीतार्थदर्शनम् एतावत् (भवति) ॥

Time does not (physically) cut anyone's head by use of a rod. It is the power of the Destiny that makes one see things in a wrong perspective.

कालः & कालस्य - प्र. वि. ए. व & ष. वि. ए. व. of- काल- पु. लिं- time, destiny, दण्डम्- rod, stick, a symbol of authority & शिरः- (शिरस्)- head- both in- न. लिं. द्वि. वि. ए. व., उद्यम्य- by raising, deploying, using- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of उद्+ यम्- to raise, set about, to strive- (यम्- यच्छति १ ग. प. प. to check, curb, give), कस्यचित्- of someone- (पु. लिं. ष. वि. ए. व. of कश्चिद्- कः चित्)- न कस्यचित्- of none, कृन्तति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of कृत्- ६ ग. प. प. to cut, cut off, destroy, asunder, विपरीतार्थदर्शनम्- showing of dangerous or adverse course or way- विपरीत- adjctv- wrong, adverse, contrary, opposite- (परीत- encompassed, filled with- क. भू. धा. वि. of परि+ इ- एति २ ग. प। प. to go & वि- अव्यय- prefix to verb or noun implies: opposite, apart, reverse), अर्थ- meaning, purpose, दर्शनम्- vision, perceiving, showing- विपरीतम् अर्थम्- विपरीतार्थम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & विपरीतार्थस्य दर्शनम्- विपरीतार्थदर्शनम्- ष. तत्पुरुष स. & बलम्- strength, power, force- both in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., एतावत्- so much, to such an extent or a degree, just- अव्यय

नलिनीदलगतजलमतितरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम्।

विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥३०९॥ - श्री शंकराचार्य- भजगोविन्दम्

नलिनीदलगतजलम् अतितरलम् (अस्ति) । तद्वत् जीवितम् अतिशयचपलम् (अस्ति) । समस्तम् लोकम् व्याधि-अभिमान-ग्रस्तम् शोकहतम् च विद्धि ॥

Water on a lotus flower petal is very unsteady. Likewise, (our) life (on this Earth) is very swift and fickle. Please keep in mind that the entire world is seized by diseases and ego and struck by sorrow.

नलिनीदलगतजलम्- water on the petal of lotus flower- नलिनी- lotus, दल- petal, गत- gone, fallen into- क. भू. धा. वि. of गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go- जलम्- water- नलिन्याः दलम्- नलिनीदलम्- ष. तत्पुरुष स. & नलिनीदले गतम्- नलिनीदलगतम्- स. तत्पुरुष स., नलिनीदलगतम् जलम्- नलिनीदलगतजलम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., अतितरलम्- very much unsteady- अति- अव्यय- prefix to verb or noun implies: very, excessively, तरलम्- fickle, unsteady, तद्वत्- like that, similar to- तद्- that, it, वत्- अव्यय- an affix to noun implies: likeness, similarity, जीवितम्- life, living- (जीवित- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति १ ग. प. प. to live, to be alive) अतिशयचपलम्- very much unsteady- अतिशयम्- adjctv- excessively, considerably, चपलम्- unsteady, transient, fickle- अतिशयम् चपलम्- अतिशयचपलम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., समस्तम्- entire, whole- (समस्त- क. भू. धा. वि. of सं+अस्- to combine, compound- अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be, exist), लोकम्- world, व्याध्यभिमानग्रस्तम्- व्याधि- sickness, disease, illness अभिमान- pride, ego, ग्रस्तम्- seized, affected- (ग्रस्त- क. भू. धा. वि. of ग्रस्- ग्रसते १ ग. आ. प. to seize, swallow)- व्याधिः च अभिमानः च- व्याध्यभिमानः- द्वंद्व स. & व्याध्यभिमानाभ्यां ग्रस्तम्- व्याध्यभिमानग्रस्तम्- तृ. तत्पुरुष

स., शोकहतम्- struck by sorrow, शोक- sorrow, grief, distress, हतम्- struck, badly effected- (हत- क. भू. धा. वि. of हन्- हन्ति २ ग. प. प. to kill, strike, injure)- शोकेन हतम्- शोकहतम्- ष. तत्पुरुष स., विद्धि- आज्ञार्थ मध्यम पु. ए. व. विद्- वेत्ति- वेद २ ग. प. प. to know, understand, consider, च- and

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥३१० अ॥ - महाभा शान्तिपर्व अ.१३

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।

मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यान्तिपराङ्मुखाः ॥३१०ब॥ - महाभा १४.१०७ ३५

अ) बान्धवाः, काष्ठलोष्टसमम् मृतम् शरीरम् क्षितौ उत्सृज्य, विमुखाः यान्ति। धर्मः तम् (मृतम्) अनुगच्छति॥

ब) जनाः मुहूर्तम् इव रोदित्वा, मृतम् काष्ठलोष्टसमम् शरीरम् उत्सृज्य, ततः पराङ्मुखाः यान्ति ॥

(A) Relatives turn away from the dead body, which is now a piece of wood and a lump of earth at (the cremation) ground. However, merits of his conduct (during his lifetime on this earth) follow him.

(B) People, after mourning for a short time, turn their faces and go away from there (cremation ground), leaving the dead body which is now like a piece of wood and a lump of earth.

बान्धवाः & विमुखाः- both in पु. लि. प्र. वि. ब. व. of बान्धव- relative, kinsman & विमुख- adjctv- with the face turned away from- वि- अव्यय- prefix to noun implies 'turn away' 'abandon'- मुख- face, तम्- पु. लि. द्वि. वि. ए. व. of तद्- that, he, मृतम्, काष्ठलोष्टसमम् & शरीरम्- all in न. लि. द्वि. वि. ए. व. of मृत- dead- (मृत- क. भू. धा. वि. of मृ- म्रियते ४ ग. आ. प. to die) & काष्ठलोष्टसमम्- like a piece of wood and lump of earth- काष्ठ- न. लिं- a piece of wood, लोष्ट- न. लिं- a lump of earth, सम- same, like, equal- काष्ठम् च लोष्टम् च- काष्ठलोष्टम्- द्वंद्व स.- काष्ठलोष्टयोः समम्- काष्ठलोष्टसमम्- ष. तत्पुरुष स. & शरीर- न. लिं- body, धर्मः- right codes of conduct, duty- in पु. लि. प्र. वि. ए. व., उत्सृज्य- abandoning, leaving- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of उद्+ सृज्- to leave, abandon- (सृज्- सृजति ६ ग. प. प. to create, make), क्षितौ- स्त्री. लिं. स. वि. ए. व. of क्षितिः- the earth, यान्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of या-याति २ ग. प. प. to go & अनुगच्छति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अनु+ गम्- to follow- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go)

ब) जनाः & पराङ्मुखाः- both in पु. लि. प्र. वि. ब. व. of जनः- people & पराङ्मुख- with the face turned away from- परा- अव्यय- prefix to noun or verb implies: 'turn away'

'abandon'- मुख- face, मुहूर्तम्- न. लि. प्र. वि. ए. व. of मुहूर्त- a moment, instant, रोदित्वा- after crying, mourning- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of रुद्- रोदिति २ ग. प. प. to cry, weep, mourn,, इव- like, as, as if & ततः (ततस्)-from there, thereupon- both -अव्ययs

पिपतिषुरद्य श्वो वा जरावृणोत्कीर्णदेहसारोऽपि।

धर्मे मतिं नोद्यच्छति वृद्धपशुस्तिष्ठति निराशः ॥३११॥

(यः मनुष्यः) जरावृणोत्कीर्णदेहसारः अद्य वा श्वः पिपतिषुः अपि, धर्मे मतिम् न उद्यच्छति, (सः) वृद्धपशुः निराशः तिष्ठति॥ (धर्मेण हीनः पशुभिः समानः)।

If a man, whose body strength is shattered by old age and wounds and who is on the verge of dying today or tomorrow, still does not apply his mind to right way of living, that man, as good as an old beast, ends up with no hope for future.

जरावृणोत्कीर्णदेहसारः- strength of the body shattered by old age and wounds- जरा (जरस्)- old age, infirmity, वृणः- wound, उत्कीर्ण- dug up, scattered, thrown up- (क. भू. धा. वि. of उद्+ कृ- किरति ६ ग. प. प. to scatter), देह- body, सार- essence, substance- जरा च वृणः च- जरावृणः- द्वंद्व स., जरावृणाभ्यां उत्कीर्णः- जरावृणोत्कीर्णः- तृ. तत्पुरुष स., देहस्य सारः- देहसारः- ष. तत्पुरुष स. & जरावृणोत्कीर्णः देहसारः- जरावृणोत्कीर्णदेहसारः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., पिपतिषुः- adjctv- being about to fall- (पत्- पतति १ ग. प. प. to fall, fall down), वृद्धपशुः- old beast- (वृद्ध- old, aged- क. भू. धा. वि. of वृध्- वर्धते १ ग. आ. प. to grow, increase) & पशुः- animal, beast- वृद्धः पशुः - वृद्धपशुः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & निराशः- one who is disappointed, frustrated- all in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., धर्मे- पु. लिं. स. वि. ए. व. of धर्म- righteousness, right codes of conduct, religion, मतिम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of मति- mind, thought, determination, उद्यच्छति & तिष्ठति- both in वर्त. प्र. पु. ए. व. of उद्+ यम्- to manage, strive, raise, elevate, list up (यम्- यच्छति १ ग. प. प. to give, control, draw up) & स्था- १ ग. प. प. to stay, stand, remain, अद्य- today, now, श्वः (श्वस्)- tomorrow, वा- or, न- no, not & अपि- even, also, -all अव्ययs

युज्यते वेष्टनं वायोः आकाशस्य च खण्डनम्।

ग्रथनं च तरङ्गाणाम् आस्था न आयुषि युज्यते ॥३१२॥ - योगवासिष्ठ १. १४. ५

वायोः वेष्टनम् युज्यते। आकाशस्य च खण्डनम् (युज्यते)। तरङ्गाणाम् ग्रथनम् च (युज्यते, परन्तु) आयुषि आस्था न युज्यते॥

It is possible to contain the wind. It is feasible to cut down the sky into pieces. It is possible to string together the waves like a garland. However, there is no guarantee about (a person's) life.

(We can use wind to generate electricity, fly to various destinations by airplanes in the sky and traverse the oceans by ships. However, we have not been able to understand the mysteries of our own lives.)

वायोः & आकाशस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of वायु- wind, air & आकाश- sky, वेष्टनम्- enclosing, covering- (वेष्ट- वेष्टते १ ग. आ. प. to encompass, cover), खण्डनम्- cutting, breaking- (खण्ड- खण्डयति १० ग. प. प. to cut, break), ग्रथनम्- stringing, joining together- (ग्रंथ- ग्रंथति- ग्रथति- १. ग. प. प. to string together)- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., युज्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए.व. of यज्- युनक्ति- युंक्ते ७ ग. उ. प. to deploy, to furnish, to provide to fix on, तरङ्गाणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of तरङ्ग- a wave, आयुषि- न. लिं. स. वि. ए. व. आयुस्- life, life's tenure, आस्था-hope, surety, confidence, guarantee च- and, न- no, not

**अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते।
न च कृत्यं परित्याज्यं एष धर्मः सनातनः ॥३१३॥**

(मनुष्येण) प्राणत्यागे अपि संस्थिते, अकृत्यम् न एव कर्तव्यम् (भूयते तथा तेन) कृत्यम् च परित्याज्यम् न (भूयते) । एषः सनातनः धर्मः (अस्ति) ॥

One should not undertake forbidden work, even at the possibility of death. At the same time, he should never abandon his duty. This is the right code of conduct.

कृत्यम्- duty, work that ought to be done, proper work & अकृत्यम्- forbidden work, improper work- both in न. लिं. द्वि. वि. ए. व.- न कृत्यम्- अकृत्यम्- नञ् तत्पुरुष स.- कृत्य- also करणीय, कर्तव्य & कार्य- कर्मणि वि. धा. सा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, कर्तव्यम्- the work that should be done & परित्याज्यम्- to be abandoned, left out- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व.- कर्तव्य & परित्याज्य (also -त्यक्तव्य & -त्यजनीय)- both कर्मणि वि. धा. सा. वि. of कृ- करोति, & परि+ त्यज्- to abandon, leave- त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to quit, leave, प्राणत्यागे & संस्थिते- स. वि. ए. व. of प्राणत्याग- giving up of life, dying- प्राण- life, breath, त्याग- giving up, leaving- प्राणस्य त्यागः- प्राणत्यागः- ष. तत्पुरुष स. & संस्थित- having resulted, ended up- क. भू. धा. वि. of सं+ स्था- to come to stand, to stand close, to approach- (स्था-तिष्ठति १ ग. प. प. to stay, stand), एषः -(एतद्)- this, धर्मः- Right code of conduct prescribed, religion- सनातनः- permanent, perpetual, eternal, which is followed all along- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., न- no, not, च- and, एव- just, only, mere, अपि- even, also- all अव्यय

अप्रयत्नागताः सेव्याः गृहस्थैः विषयाः सदा ।

प्रयत्नेन चोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥३१४ -महाभा. शान्तिपर्व अ २९५

गृहस्थैः अप्रयत्नागताः विषयाः सदा सेव्याः (भूयन्ते) । (तथा तैः) स्वधर्मः प्रयत्नेन च उपगम्यः च (क्रियन्ते) । इति मे मतिः (अस्ति) ॥

(The Shanti parva recites the duties of the ruler, Dharma and good governance, as counseled by the dying Bhishma.)

According to me, householders should naturally enjoy pleasures of everyday life. However, they should also strive hard to follow their right course of conduct.

गृहस्थैः- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of गृहस्थ- householder, family-man- गृहे तिष्ठति इति- उपपद तत्पुरुष स., अप्रयत्नागताः विषयाः & सेव्याः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of अप्रयत्नागत- effortlessly available, naturally- प्रयत्न- effort, striving- न प्रयत्न- अप्रयत्न- effortless- नञ् तत्पुरुष स., आगत- arrived, acquired- क. भू. धा. वि. of आ+ गम्- to come, arrive- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go)- अप्रयत्नेन आगतः- अप्रयत्नागतः - तृ. तत्पुरुष स., विषय- object of sense, worldly pleasure, an object & सेव्य- to be enjoyed, to be served- (सेव्य-also सेवितव्य & सेवनीय- कर्मणि वि. धा. सा. वि. of सेव्- सेवते १ ग. आ. प. to enjoy, serve, to attend upon), स्वधर्मः- one's own right way of living, codes of conduct, स्व- one's own, self, धर्मः- right codes of conduct, religion- स्वस्य धर्मः- स्वधर्मः- ष. तत्पुरुष स. & उपगम्यः- after drawing towards, approaching, attaining- उपगम्य- (also उपगमनीय & उपगन्तव्य) - वर्तमानकालवाचक क. वि. धा. सा. वि. of उप+गम्- to approach, go near, acquire- (गम्- गच्छति to go) both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रयत्नेन- तृ. वि. ए. व. of प्रयत्न- effort, endeavour, exertion, मे (मम)- ष. वि. ए. व. अस्मद्- I, we, मतिः- mind, thinking, opinion- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., सदा- always, daily, च- and, इति- a particle used to report the very words spoken - 'thus'- all अव्यय

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः ।

साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥३१५॥ - महाभा. अनुशासन पर्व १३.१६१.९

धर्मः आचारलक्षणः (अस्ति), सन्तः चारित्रलक्षणाः च (सन्ति) । साधूनाम् यथावृत्तम्, एतद् आचारलक्षणम् च (भवति) ॥

A characteristic of right conduct (धर्म) is good behaviour. Sainly people exhibit good character. The right behaviour is the way saintly people conduct themselves.

आचारलक्षणः- a sign of good behaviour- आचार- behaviour, conduct, लक्षणः- distinctive mark, sign, characteristic, आचारस्य लक्षणः- आचारलक्षणः- ष. तत्पुरुष स. & धर्मः- codes of

conduct, religion- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सन्तः & चारित्रलक्षणाः- both in- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सत्- noble, good, saintly, proper, virtuous, worthy etc. & चारित्रलक्षण- a sign of good character, behaviour- चरित्र- conduct, behaviour, performance, character, चारित्र- pertaining to चरित्र, चारित्रस्य लक्षणः- चारित्रलक्षणः- ष. तत्पुरुष स., साधूनाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of साधु- a sage, saintly person, noble man- यथावृत्तम्- as behaved, as conducted- यथा- अव्यय- as, like, similar to, वृत्तम्- behaved, conducted- (वृत्त- क. भू. धा. वि. of वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, to behave, to exist)- वृत्तम् अनुसृत्य- यथावृत्तम्- अव्ययीभाव स., आचारलक्षणम्- see above & एतद्- this, it- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., च- and